

«قلم زنی»؛ هنری به قدمت تاریخ ایران

لیلا پوربابا

سرزمین پهناور ایران پیوسته خاستگاه خلق هنرهای ناب، اصیل، معنوی و در عین حال متناسب با زندگی مردم و آداب و رسوم جوامع و اقوام خود بوده است. سابقه «قلم زنی» و کار روی فلزات، طبق مستندات تاریخی موجود، به بیش از هزار سال قبل از میلاد برمی گردد. آثار به جا مانده از دوره‌ها و عصرهای گذشته، حرکتی مداوم و پیوسته را نشان می‌دهند؛ حرکتی که علاوه بر به وجود آوردن نمادهای عینی و مادی در قالب ظرف‌ها، جام‌ها و ... قلم زده شده، فضایی روح‌بخش و معنوی را به تصویر کشیده که ریشه در باورها و اعتقادات حاکم بر دوره خود داشته است.

قلم زنی و هنرهای دیگری از این دست، تنها هنر انسان مسلط و یا صنعتگر و ابزارساز در به کار بردن قلم و چکش روی قطعه یا ظرف فلزی نیستند، بلکه حاصل شوق و دیگر وجوه متمایز انسانی در به کارگیری ابزار، مبتنی بر تعمق و تأمل وی محسوب می‌شوند. انسانی باهوش و زیرک که با جوهر ذکاوت دست به مکاشفه‌ای عمیق در طبیعت و مخلوقات می‌زند و به تکاپویی برمی‌خیزد که موجب بروز و تبلور حرکتی فعال و خودآگاه به نام «خلق اثر هنری» می‌شود.

هنر قلم زنی عبارت است از تزئین و کندن نقش‌ها روی اشیای فلزی، به ویژه مس، طلا، برنج و نقره. به عبارت دیگر، هنرمند به وسیله قلم و با ضربه چکش، خط‌ها و نقش‌هایی روی جسم‌های فلزی ایجاد می‌کند. استفاده از مس، به سبب نرمی و شکل‌پذیری، در هنر قلم زنی متداول‌تر از دیگر فلزات است. از سوی دیگر به اعتقاد باستان‌شناسان و مورخان هنر، مس نخستین فلزی است که در هنر فلز کاری و قلم زنی مورد توجه انسان قرار گرفت. هنر قلم زنی یکی از رشته‌های هنری سنتی ایران است که می‌توان آن را در گروه هنرهای صناعی و فلز کاری قرار داد.

پیشینه این هنر در ایران تاریخ روشنی ندارد. اثری که بیانگر نخستین مکان شیء و کاربرد فلز، به ویژه مس در ایران و آسیای غربی است، به چند هزار سال پیش از میلاد تعلق دارد. در اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول پیش از میلاد، هنر و صنعت فلز کاری در نقاط گوناگون ایران، به ویژه در شمال، شمال غرب و حاشیه جنوبی دریای مازندران شکوفایی داشته است. از آثار مهم به دست آمده از این دوره، می‌توان از «جام طلای حسنلو» نام برد که در سال ۱۳۳۵ کشف شد و دارای نقش‌های برجسته، از جمله خدایان سوار بر گردونه یا ارابه است.

در هزاره اول پیش از میلاد، فلز کاری و قلم زنی در ایران از رونق و اعتبار ویژه‌ای برخوردار بوده و آثار با ارزشی از آن دوران بر جای مانده که از جمله آن‌ها «جام‌های طلای مارلیک» است. از دوره «مادها» که در سده هفتم ق.م در شمال ایران روی کار آمدند، آثار قلم زنی اندکی به یادگار مانده‌اند. اشیای به دست آمده از آذربایجان حاکی از آن است که از نفوذ «سکاها»

به تدریج کاسته شده و سبک مادها در این زمان جای آن را گرفته است. مدارک فلزی به دست آمده از زمان مادها، به ویژه در قرن‌های ششم و هفتم پیش از میلاد، اشیای «قلعه زیویه» از توابع سنجند هستند که در میان آن‌ها وسایل زینتی و زیورات از طلا و نقره، جام طلا و مجسمه‌هایی از حیوانات به سبک‌های آشوری، سکایی و ... به چشم می‌خورد.

با روی کار آمدن «پارس‌ها» و تشکیل حکومت هخامنشی (۳۳۰ - ۵۵۰ ق.م)، هنر قلم‌زنی تحول یافت و از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شد و بر دوره‌های پس از خود نیز تأثیر گذاشت. دوره هخامنشی اوج هنر فلزکاری در زمینه‌های ریخته‌گری، چکش کاری و ... است. به دلیل حمله اسکندر و آتش‌زدن «تخت جمشید» آثار بسیاری نابود و یا به دستور اسکندر ذوب و به سکه تبدیل شدند.

در سده‌های آغازین اسلامی، قوم عرب از هنر قلم‌زنی دوره ساسانی تقلید کردند و در سده‌های بعد در اثر علاقه هنرمندان ایرانی به مذهب و گرایش آنان به اسلام، با تأثیرپذیری از باورهای اسلام کم‌کم نقش‌ها و طرح‌های بومی و اسطوره‌ای ایرانی جای خود را به خط‌های کوفی و آیات و احادیث دادند.

با حمله تیمور در سال ۷۷۱ ه.ق، هرات دوباره رونق هنری خود را باز یافت و بزرگ‌ترین مرکز هنری شد. هنر قلم‌زنی در این شهر بسیار درخشید. از جمله ظرف‌های «سنگاب» گور امیر تیمور در سمرقند است که اکنون در «موزه هرمیتاژ» نگهداری می‌شود. سنگاب‌هایی نیز از قرن هشتم در مسجد جامع هرات و در موزه آستان قدس رضوی موجودند.

پیش کنید، قلم‌زنی

نقره کوبی روی فلزات در دوره صفوی به اوج شکوفایی و کمال خود رسید. در عصر صفوی که دوران طلایی هنر ایران به شمار می‌رود، هنر قلم‌زنی با حفظ سنت‌های گذشته ادامه یافت و همچون دوره پیش، استفاده از فلزات گوناگون به طور گسترده در ساخت اشیای ارزشمند طلاکوب مرسوم بود. در این دوران قلم‌زنی بسیار گسترش یافت. اجرای نقش‌های ظریف و بسیار ریز و زیبا، جای نقش‌های درشت و ضخیم را در تزئین اشیاء گرفت. این هنر در زمان صفوی همچون دیگر رشته‌های هنرهای سنتی ایران از چنان ظرافت و زیبایی برخوردار شد که امروزه نیز از سبک آن دوران تقلید می‌شود.

با اینکه شهرهای دیگر هم دارای انواع صنایع دستی از جمله قلم‌زنی هستند، خرید صنایع دستی اصفهان در حوزه‌های گوناگون بیشتر از همه مورد توجه قرار گرفته است. البته انتخاب شهر به این بستگی دارد که شما طرفدار کدام نوع و سبک قلم‌زنی هستید. در سبک شیراز از روش «ریزه‌قلم» روی فلز، در سبک تبریز از حرکت قلم با مچ دست، و در سبک اصفهان از چکش استفاده می‌شود. این روش‌های متفاوت باعث می‌شوند هنرمندان هر شهر طرح‌های منحصر به فردی داشته باشند. برای آشنایی بیشتر به منابع رجوع شود.

منابع

هنر قلم‌زنی در ایران، منوچهر حمزه‌لو، ناشر: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۴.
آموزش گام‌به‌گام هنر قلم‌زنی، راضیه حسینی دزکی - راهله عرفان‌منش، انتشارات بین‌المللی حافظ، ۱۳۹۲.

